

19. Трухачев, В. В. Чехия: неоднозначное прошлое как часть текущей политики [Электронный ресурс] / В. В. Трухачев // Сетевое издание Центра исследований и аналитики Фонда исторической перспективы «Перспективы». – Режим доступа: [http://www.perspektivy.info/оукумена/europe/chehiya\\_neodnozna-chnoje\\_proshloje\\_kak\\_chast\\_tekushhej\\_politiki\\_2020-02-04.htm](http://www.perspektivy.info/оукумена/europe/chehiya_neodnozna-chnoje_proshloje_kak_chast_tekushhej_politiki_2020-02-04.htm). – Дата доступа: 01.02.2022.

20. Репин, В. В. Годовщины знаменательных событий чешской истории XX века как структурный феномен публичных практик в Чешской Республике / В. В. Репин // Историко-культурные аспекты чешско-белорусских связей: монография / Зап.-чеш. ун-т (Пльзень), Белорус. гос. ун-т; под общ. ред. П. Лозовюка, В. В. Репина. – Минск: Изд. центр БГУ, 2019. – С. 50–69.

(Дата подачи: 24.02.2022 г.)

*A. B. Lepesh*

Беларускі нацыянальны тэхнічны ўніверсітэт, Мінск

*A. Lepesh*

Belarusian National Technical University, Minsk

УДК 947.607.3 (043)

## **ПЕРАСЯЛЕНЧАЯ ПАЛІТЫКА РАСІЙСКАГА ЎРАДА Ў ДАЧЫНЕННІ ДА АДНАДВОРЦАЎ ЗАХОДНІХ ГУБЕРНІЎ У 30–40-Х ГГ. XIX СТ.**

## **THE RESETTLEMENT POLICY OF THE RUSSIAN GOVERNMENT IN RELATION TO THE ONEYARDS (ODNODVORETS) OF THE WESTERN PROVINCES IN THE 30–40S OF THE XIX CENTURY**

*У артыкуле разглядаецца перасяленчая палітыка расійскага ўрада ў дачыненні да аднадворцаў – новай адміністрацыйна-прававой катэгорыі насельніцтва, якая з’явілася пасля ўказа 19 кастрычніка 1831 г. ў рамках палітыкі «разбора» шляхты. Аналізуецца геаграфія перасяленчых мерапрыемстваў, сутнасць праектаў па перасяленні, а таксама вынікі дадзенай палітыкі.*

*Ключавыя словы: расійскі ўрад; шляхта; аднадворцы; грамадзяне; перасяленчая палітыка; «разбор» шляхты; заходнія губерні.*

*The article examines the resettlement policy of the Russian government in relation to oneyards (odnodvoret), a new administrative and legal category of the population that appeared after the decree of October 19, 1831 as part of the policy of «sorting out» the gentry. The geography of resettlement activities, the essence of resettlement projects, as well as the results of this policy are analyzed.*

*Keywords: Russian government; gentry; onnodvoret; citizens; resettlement policy; «sorting out» of the gentry; western provinces.*

Польскае паўстанне 1830–1831 гг. унесла значныя карэктывы ў працэс інстытуалізацыі шляхецтва ў саслоўнай структуры Расійскай імперыі. Апазіцыйная, антыўрадавая накіраванасць шляхецкага саслоўя, якая стала асноўнай рухаючай сілай паўстання, прывяла ва ўладавых колах да разумення, што прыйшоў час вызначыць юрыдычнае становішча дробнай шляхты ў сістэме саслоўяў Расійскай дзяржавы. З гэтай нагоды 19 кастрычніка 1831 г. выйшаў знакаміты ўказ «Аб разборы шляхты ў Заходніх губернях і аб уладкаванні гэтага роду людзей» [1], які стаў сапраўднай кропкай адліку палітыкі «легітымізацыі» шляхецтва. Згодна з указам усе тыя, хто не прайшоў этапы доказу свайго дваранскага паходжання, дзяліліся на дзве групы па месцы жыхарства: сельскіх (аднадворцы) і гарадскіх (грамадзяне) абывацеляў. Аднадворцы маглі быць аселымі і неаселымі. Асноўнымі павіннасцямі для аднадворцаў і грамадзян стаў земскі збор, грашовы збор на ўтрыманне войскаў (падымны збор), а таксама воінская павіннасць. Грамадзяне ў выпадку іх занятку якімі-небудзь навукамі маглі мець званне ганаровых. Такім чынам, на тэрыторыі заходніх губерняў расійскі ўрад прыступіў да палітыкі ператварэння былога набілету ў непрывіліяванае саслоўе. З аднаго боку, гэта магло тлумачыцца імкненнем павялічыць колькасць падатковага насельніцтва з эканамічнай мэтай, з іншага боку, за палітыкай «разбора» стаялі больш важныя ідэалагічныя задачы, якія былі звязаны з нівеліраваннем аўтарытэта мясцовай шляхты і ліквідацыяй у яе шэрагах самых неблаганадзейных і небяспечных.

Перасяленчая палітыка расійскага ўрада ў дачыненні да аднадворцаў заходніх губерняў у 30–40-х гг. XIX ст. распрацоўвалася ў Камітэце заходніх губерняў, які дзейнічаў у Санкт-Пецярбургу ў 1831–1848 гг. і займаўся абмеркаваннем і рэалізацыяй праектаў па дэпаланізацыі і ўніфікацыі заходніх губерняў з унутранымі губернямі Расіі. У склад Камітэта ўваходзілі найбольш уплывовыя чыноўнікі Расійскай імперыі, а таксама запрашаліся губернатары і генерал-губернатары заходніх губерняў. У прыватнасці, журналы Камітэта ўтрымліваюць запісы аб патрабаванні імператара ва ўдзеле М. М. Мураўёва пры абмеркаванні некаторых пытанняў, прыкладам, праекта ўказа аб шляхце, што сведчыць, безумоўна, аб высокай ступені даверу з боку першай кіроўнай асобы былому магілёўскаму, а потым гродзенскаму губернатару.

Напярэдадні выдання ўказа «Аб разборы шляхты» пытанне аб перасяленні часткі былой шляхты на Каўказ з мэтай зліцця іх з мясцовым насельніцтвам разглядалася на пасяджэнні Камітэта заходніх губерняў 5 кастрычніка 1831 г. [2, л. 52–57]. Адзначым, што перасяленчая палітыка для Расіі першай паловы XIX ст. была агульнадзяржаўнай праграмай. Шляхам перасялення падатковых саслоўяў (дзяржаўных сялян, аднадворцаў унутраных губерній Расіі, казакоў) урад імкнуўся эканамічна і палітычна ўцягнуць ўскраіны імперыі ў агульнадзяржаўнае будаўніцтва. Але ж,

калі пры перасяленні казённых сялян або казакоў улады імкнуліся вырашыць праблему малазямелля ў цэнтры і адначасова засяліць тэрыторыі на паўднёвых і ўсходніх ўскраінах, то ў выпадку са шляхтай пераследвалася мэта выдаліць з Заходняга краю тых прадстаўнікоў шляхецкай групы, хто скампраметаваў сябе ў вачах улады. Так, на вышэй узгаданым пасяджэнні была даведзена да членаў камітэта «найвышэйшая воля» Мікалая I аб перасяленні «на першы раз» да 5 тыс. сямей шляхты, пераважна з Падольскай губерні, на казённых свабодных землях на Каўказ з мэтай прыцягнення іх у ваенную службу. Гэта распраджэнне імператара, відаць, мела доўгатэрміновую перспектыву, бо ўтрымлівала рэмарку «на першы раз». Ужо ў лістападзе 1831 г. Мікалай I загадаў, каб штогод палову з пераселеных шляхціцаў складалі жыхары «Самагіціі» (так называлі ў дзяржаўных дакументах Жамойць, частку Літвы) [3, с. 164]. Заставалася не зразумелым, як павінен камплектавацца атрад перасяленцаў: ці па ўласным жаданні, ці прымуова, на чым настойваў М. М. Мураўёў. Апошні выразна ўяўляў, што наўрад можна знайсці належную колькасць жадаючых з ліку шляхты пераехаць ва ўнутраныя губерні Расіі па прычыне іх прывязанасці да родных мясцін і валодання імі ўяўных прывілеяў. Менавіта таму М. М. Мураўёў прапанаваў спыніцца на другім варыянце фарміравання групы перасяленцаў, куды ўключаць, у першую чаргу, удзельнікаў паўстання 1830–1831 гг., якія раскаяліся і атрымалі дараванне, а таксама тых, хто выклікаў падазронасць з боку мясцовых начальнікаў губерняў.

Дэтальна праект перасялення 5 тыс. асоб з ліку былой шляхты, пераважна з Падольскай губерні, на Каўказ разглядаўся на пасяджэнні Камітэта заходніх губерняў 29 снежня 1831 г., дзе была ўзята да ўвагі запіска падольскага губернатара П. Ф. Лубяноўскага аб дробнай шляхце, якая жыла ў губерні [2, л. 210–117 зв.]. Падольскі губернатар падзяліў яе на 4 катэгорыі, удакладніў перспектывы ўкаранення дадзеных жыхароў на Каўказскай тэрыторыі. Да першай ён аднёс збыднелую шляхту, якая валодала дробнымі маёнткамі, правамі дваран, не прымала ўдзел у падзеях 1830–1831 гг. і, як адзначаў П. Ф. Лубяноўскі, вылучалася схільнасцю да п'янства. Другая група складалася з аселяй шляхты, якая нічым не адрознівалася ад сялян, бо арэндавала зямлю для вядзення сельскай гаспадаркі, нешматлікая яе частка ўступіла ў паўстанне і то пад пагрозай страху. У трэцюю катэгорыю ўваходзілі неаселыя беззямельныя несямейныя шляхцічы, якія не вылучаліся ніякім родам заняткаў, служылі ў розных памешчыкаў, і як раз з іх, па меркаванні губернатара, якім няма чаго страшваць, складалася значная частка паўстанцаў. Цікава, што складальнікамі чацвёртай катэгорыі сталі адвакаты і тыя, хто бяздзейна жыў у гарадах і мястэчках.

Здаецца, спіс патэнцыяльных перасяленцаў не прывёў у захапленне членаў Камітэта, і яны прыйшлі да высновы аб перасяленні на Каўказ толькі аселых шляхціцаў, якія былі схільны займацца сельскай гаспадаркай.

Шляхціцаў, якія былі зацверджаны ў дваранстве і атрымалі дараванне за ўдзел у паўстанні, да прымусовага перасялення немагчыма было прыцягваць ні ў якім выпадку. Усе астатнія, якія вызначаліся недобранадзейнасцю, мелі дачыненне да паўстання, увогуле адхіляліся ад тых, каго можна было б разглядаць у якасці патэнцыяльных перасяленцаў. Катэгарычная адмова ад перасялення нелаяльнай да ўрада былой мясцовай эліты была абумоўлена ўпэўненасцю аб тым, што, калі дазволіць ёй стаць жыхарамі Каўказскага рэгіёну, то яна можа злучыцца тут з горскімі плямёнамі, якія таксама непрыязна ставіліся да самаўладдзя. І, такім чынам, на Каўказе сваімі ж рукамі ўлады змогуць сфарміраваць яшчэ большы фронт апазіцыі, чаго зусім нельга было дапусціць. Праўда, Мікалай I, зацвярджаючы дадзены журнал Камітэта заходніх губерняў, не супакойваўся і настойваў, каб члены Камітэта ўсе ж разгледзелі магчымасць высялення з заходніх губерняў усёй неаселай шляхты і перасялення яе на Каўказскую лінію [4, с. 163].

Калі былі прааналізаваны ўсе заўвагі, 25 сакавіка 1832 г. расійскія ўлады зацвердзелі правілы для перасялення грамадзян і аднадворцаў Заходняга краю на свабодныя казённые землі Каўказскай вобласці, Саратаўскай і Арэнбургскай губерняў [5]. Звернем увагу, што аб'ектамі перасялення ў афіцыйным указе павінны былі стаць ужо не шляхцічы, а прадстаўнікі новай адміністрацыйна-прававой катэгорыі – грамадзяне і аднадворцы. Да перасялення дапускаліся толькі тыя, хто вызначаўся здольнасцю ў занятках земляробствам, быў добрапрыстойных паводзінаў і не меў запазычанасцяў у выплаце падаткаў. Адборам перасяленцаў займаліся губернатары. Каб стымуляваць мясцовых жыхароў да пераезду на новае месца, ім гарантаваўся шэраг ільгот. Па-першае, яны атрымлівалі ў прыватнае карыстанне зямлю ў 50 дзесяцін на кожную сям'ю. Па-другое, яны вызваліліся ад выплаты пэўных павіннасцяў: на 5 гадоў ад падымных і земскіх, на 3 гады – ад натуральных земскіх, на 5 гадоў – ад рэкрутчыны, а па сканчэнні гэтага тэрміну на працягу 3 гадоў выконвалі яе на чвэрць, на 6 гадоў – ад воінскага пастоя і ўзносу хлеба ў сельскія запасныя крамы. Па-трэцяе, тым, хто згаджаўся пакінуць родныя мясціны, спісваліся ўсе запазычанасці і гарантаваліся грашовыя датацыі на шляхавыя выдаткі ў памеры 50 руб., на пабудову дома – у памеры ад 50 да 100 руб. (у залежнасці ад таго, ці ёсць паблізу лясныя масівы), а таксама перасяленцы забяспечваліся першапачатковым запасам насення для пасеву.

4 ліпеня 1833 г. на чарговым пасяджэнні Камітэта заходніх губерняў разглядалася справаздача падольскага губернатара Ф. П. Лубяноўскага аб першых выніках перасяленчай палітыкі [6, л. 175–187]. Трэба адзначыць, што гэтыя вынікі былі больш чым сціплыя. Да перасялення ў Каўказскую вобласць маглі быць прызначаны тыя, хто пагаджаўся добраахвотна перасяліцца, тыя, хто ўдзельнічаў у паўстанні, але не атрымаў даравання, а таксама падазроныя і недобранадзейныя. Прычым Ф. П. Лубяноўскі

адзначаў, што ім асабіста і яго адміністрацыяй былі выкарыстаны ўсе магчымыя аргументы па перакананні былой шляхты у накірунку добраахвотнага перасялення на Каўказ, дзе ім будзе прадастаўлена нерухомая маёмасць і ўсе сродкі для арганізацыі належнага жыцця. Але ж, відаць, не дзейнічалі дадзеныя довады, калі ахвотных перасяліцца было, мякка кажучы, няшмат, і паколькі губернатар разумеў, што ён зрывае планы імператара. Спачатку ён спадзяваўся знайсці хатна 1 тыс. сямей, не кажучы аб 5 тыс., як патрабаваў таго Мікалай І. Але ж і гэтай тысячы ён не набраў. Ф. П. Лубяноўскі тлумачыў адказ да перасялення былых шляхціцаў тым, што некаторыя, якія так і змірыліся са змяненнем свайго юрыдычна-прававога статусу, пры згодзе з'ехаць з родных мясцін канчаткова страцілі магчымасць адшукаць дваранства; тым, што ў некаторых сем'ях немагчыма было дасягнуць кансэнсуса наконт перасялення; тым, што у рэшце рэшт ёсць шэраг непераадольных побытавых праблем пры пераездзе.

Як аказалася, добраахвотнае жаданне на перасяленне далі толькі 23 сям'і (49 душаў муж. п. і 46 душаў жан. п.), якія адрозніваліся маральнымі паводзінамі. 12 сем'яў (31 душаў муж. п. і 25 душаў жан. п.), якія падалі прашэнні аб пераездзе, лічыліся падазронымі і нядобранадзейнымі, а астатнія 312 сем'яў (875 душаў муж. п. і 745 жан. п.) – наогул з'яўляліся дзяржаўнымі злачынцамі: п'яніцы, злодзеі, валацугі, кантрабандысты. Натуральна, такі ход справы зусім не адпавядаў мэтам расійскіх уладаў. Таму рэзальцыя Камітэта па гэтым пытанні была цалкам лагічная: наўрадці гэтыя 23 сям'і заслугоўваюць клопатаў урада і выдаткаў на перамяшчэнне і засяленне іх на Каўказскія зямлі, якія пуставалі, а адсюль – «настойлівай неабходнасці ў выкананні меры гэтай зараз жа не ўяўляецца» [6, л. 185 зв.]. Аднак імператар не адступаў ад свайго рашэння і папрасіў даць магчымасць перасяліцца на Каўказ добраахвотнікам з прадастаўленнем ім яшчэ большых выгад, чым было паабяцана першапачаткова. Міністр фінансаў Е. Ф. Канкрин пагадзіўся толькі падвоіць грашовую дапамогу, гэта значыць перасяленцы маглі зараз атрымаць 100 руб. на шляхавыя выдаткі і ад 100 да 200 руб. на ўладкаванне пасля прыбыцця на новае месца жыхарства [6, л. 256–258]. У выніку, у гэты перыяд на Каўказ пераехала ўсяго 18 сем'яў [3, с. 167].

У 40-х гг. XIX ст. намаганні ўрада былі накіраваны на перасяленне заходніх аднадворцаў ва ўнутраныя губерні Расійскай імперыі – у Кацярынаслаўскую, Херсонскую і Таўрычаўскую губерні [7]. У выпадку поспеху гэтай справы меркавалася вылучыць ўчасткі і ў іншых шматземельных губернях. Неабходна адзначыць, што Херсонская і Кацярынаслаўская губерні ў 20–40-х гг. XIX ст. заставаліся вядучым засяляльным раёнам Расійскай імперыі. У асноўным насельніцтва губерняў папаўнялася за кошт дзяржаўных і памешчыцкіх сялян [8, с. 202, 224]. У Міністэрстве дзяржаўных маёмасцяў планавалі добраахвотнае пе-

расяленне аднадворцаў з заходніх губерняў у Кацярынаслаўскую да 4500 чал., у Херсонскую – да 1 тыс. чал., у Таўрычаўскую – да 80 сям’яў [9, л. 3 аб.]. «Каб такое перасяленне было выканана з поўным поспехам» [9, л. 13], у заходнюю частку імперыі адкамандзіроўваліся чыноўнікі асаблівых даручэнняў Міністэрства дзяржаўных маёмасцяў, у функцыі якіх уваходзіла фарміраванне груп жадаючых адправіцца на новыя месцы жыхарства. Ужо ў 1842 г. у Кацярынаслаўскую губерню было пераселена 1 500 аднадворцаў муж. п. [9, л. 13]. Асноўнымі ж вынікамі перасяленчай палітыкі было перасяленне ў Кацярынаслаўскую губерню 4 174 душ муж. п., у Херсонскую – да 1 тысячы [10, с. 69–70]. Па падліках В. І. Неўпакоева да 1855 г. з заходніх губерняў было пераселена 10 744 аднадворца муж. п., што складала толькі 9 % іх агульнага складу [11, с. 19]. Можна адзначыць, што праграма добраахвотнага перасялення ў гэты час была больш паспяховай, чым у першай палове 1830-х гг. Тым не менш, улічваючы першапачатковае значэнне гэтай акцыі і яе запланаваны маштаб, гэты вынік быў хутчэй сціплым.

Неабходна адзначыць, што працэс перасялення ў 1840-х гг. набыў адваротны характар: цяпер у аднадворцаў унутраных губерняў Расійскай імперыі з’явілася магчымасць перасяліцца ў заходнія. У 1840 г. віцебскі грамадзянскі губернатар П. П. Львоў звярнуўся да імператара з пытаннем аб паляпшэнні стану Віцебскай губерні. Імператар пазітыўна ставіўся да прапановы П. П. Львова, бо бачыў у гэтым магчымасць хутчэйшага ўладкавання жыцця заходніх аднадворцаў па прыкладзе аднадворцаў унутраных расійскіх губерняў, а таксама перспектывы росту таварна-грашовых адносін шляхам развіцця гандлю і сельскай гаспадаркі, што было абумоўлена заняткамі аднадворцаў. Мікалай I запатрабаваў ад Камітэта заходніх губерняў складці праект правілаў аб перасяленні [12, л. 6–11 зв.]. На іх падставе купцы вызваляліся на 50 гадоў ад ўзносу гільдзейскіх падаткаў, а мяшчане, аднадворцы, казакі, дзяржаўныя сяляне на той жа перыяд часу – ад казённых падаткаў і рэкрутчыны.

Такім чынам, у 1830–1840-х гг. уладамі расійскай імперыі быў ініцыяваны працэс перасялення аднадворцаў заходніх губерній, якія з’явіліся ў сацыяльнай структуры насельніцтва Заходняга краю пасля выдання ўказа 19 кастрычніка 1831 г. «Аб разборы шляхты ў Заходніх губернях і аб уладкаванні гэтага роду людзей», на Каўказ, а таксама ў Кацярынаслаўскую, Херсонскую і Таўрычаўскую губерні. Пры фарміраванні перасяленчых спісаў урадам аддавалася перавага добрасумленным прадстаўнікам былой эліты, якая выказвала добраахвотнае жаданне змяніць месца жыхарства. Недобранадзейныя, дзяржаўныя злачынцы і ўвогуле неляляльныя ўраду да перасялення не дапускаліся. Таму перасяленчая палітыка атрымала вялацякуючы характар і не характарызавалася шырокамаштабнасцю, на што першапачаткова разлічвалі кіроўныя сілы.

### Спіс выкарыстаных крыніц

1. О разборе шляхты в Западных губерниях и об устройстве сего рода людей // ПСЗРИ. – 2-е собр. – Т. VI. – Отд. 2. – № 4869.
2. Расійскі дзяржаўны гістарычны архіў у Санкт-Пецярбургу (РДГА). – Ф. 1266. Спр. 8.
3. *Трояновский, К. В.* Политика Российской империи в отношении беспоместной шляхты западных губерний. 1795–1870 гг.: дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / К. В. Трояновский. – СПб., 2017. – 238 л.
4. Журналы Комитета Западных губерний / изд. подгот. Т. В. Андреева [и др.]. – СПб., 2017. – Т. 1: 1831–1835 гг. – 848 с.
5. Высочайше утвержденные правила для переселения граждан и однодворцев западных губерний в Кавказскую область; Высочайше утвержденные правила для переселения однодворцев западных губерний по добровольному их желанию в другие губернии // ПСЗРИ. – 2-е собр. – Т. VII. – № 5249; 5250.
6. РДГА. – Ф. 1266. Спр. 12.
7. Об усилении способов к переселению однодворцев западных губерний во внутренние губернии // ПСЗРИ. – 2-е собр. – Т. XVI. – Отд. 1. – № 14601.
8. *Кабузан, В. М.* Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719–1858 гг.) / В. М. Кабузан. – М.: Изд-во «Наука», 1976. – 307 с.
9. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ). – Ф. 1430. Воп. 1. Спр. 9221.
10. *Вешняков, В.* Исторический обзор происхождения разных названий государственных крестьян / В. Вешняков // Журнал Министерства государственных имуществ. – 1857. – № 12. – С. 56–96.
11. *Неупокоев, В. И.* Преобразование беспоместной шляхты в Литве в податное сословие однодворцев и граждан / В. И. Неупокоев // Революционная ситуация в России в 1859–1861 гг.: сб. ст. / АН СССР, Ин-т истории; редкол.: М. В. Нечкина (отв. ред.) [и др.]. – М., 1974. – Т. 4. – С. 3–23.
12. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ). – Ф. 1297. Воп. 1. Спр. 12346.

(Дата подачи: 11.02.2022 г.)